

ÍRÁSTÖRTÉNETI SZEMPONTOK A PROVENIENCIA MEGHATÁROZÁSÁNÁL (Vázlat és program)

1953-ban Párizsban az európai paleográfusok és kodikológusok első nagy nemzetközi találkozóján mindenki egyetértett abban, hogy egységes terminológiai rendszert kell kidolgozni¹ és a tudományszak továbblépését a datált kéziratok corpusainak összeállításától lehet várni. Megalakult a Comité International de Paléographie és az ülészak anyaga, B. Bischoff, G. I. Lieftinck és G. Battelli előadásai, illusztrációikkal együtt 1954-ben a híressé vált „Nomenclature”-ben jelentek meg.² Lényegében a Párizsban felvetett és részben megvitatott problémák, valamint a Nomenclature kiváltotta kritikák³, majd később a datált kéziratok corpusainak közzététele és e kötetek elemzése jellemzik az utóbbi három évtized paleográfiai irodalmának egyik fő vonulatát.⁴ A gótikus írásokat vizsgálva – a magyar középkor kutatóit az érdekelheti elsősorban –, szükségtelen bizonyítani a colloquium tárgyválasztásának időszerűségét, és érdekes, hogy éppen e terminológiai kérdések részbeni megoldatlanságában rejlik a párizsi megbeszélés egyfajta sikere is. A Nomenclature-rel kapcsolatban a legtöbb recenzió a saját országára, vagy szűkebb területére jellemző írások ismeretében, mintegy ezek szűrőjén keresztül fogalmazta meg ellenvetését⁵. Ezáltal lett nyilvánvalóvá, hogy a paleográfiai elemzés során az eredmények általánosításánál nagyobb figyelmet kell szentelni a földrajzi szempontoknak. A későközépkor írása, a gótikus írás különféle változatainak a leírása és egy kronológiai rendszerben való elhelyezése okozza a legtöbb gondot ma, különös tekintettel a nagyon is vitatott bastardára⁶.

Az írástípusok terminológiai tisztázatlanságait híven tükrözik a különféle katalógusokban található elnevezésbeli egyenetlenségek⁷. Esetenként mintha megfigyelhető lenne az a törekvés is, hogy olyan rugalmas, nem lezárt elnevezést adjanak egy-egy írástípusnak, amelyek nem kötik meg az adott terminust egy ponton, hanem a többirányú nyitás lehetőségét magukban foglalják.

Kedvező megoldási lehetőségeket kínál a paleográfia számára a párizsi colloquium elhatározása az egyes országok datált kézíratait bemutató katalógusok megjelentetésére. Ezek, a képkötetekkel együtt óriási összehasonlító anyagot tartalmaznak, és ezáltal minden korábbi albumot felülmúlnak mind mennyiségi, mind pedig minőségi szempontból.

A magyarországi kódextörödékek feldolgozása során számtalanszor tapasztalhattuk, hogy ezek a kötetek mekkora segítséget jelentenek. A datált kézirat-corporum vállalkozás egészét értékelve Pavel Spunar⁸ kiemelte, hogy sem a tekintélyes képanyag, sem a leírások tartalmi analízisére addig (1979) még nem vállalkozott senki. A fotókkal szembeni legfőbb ellenvetése, azok kis részleteket és többnyire nem eredeti nagyságban reprodukáló voltát érinti, mivel a scriptor a datálás szempontjából számunkra értékes adatokat rendszerint a kézirat végére, a kolofónba – tehát egy különleges fontosságú helyre – helyezte, ezért ezeknek írása sok esetben nem csekély mértékben tér el a kódex egészének írástól. A leírásokból Spunar érthetően hiányolja az írás párszavas terminológiai adatai mellől a kézirat egészén alapuló részletesebb és leíró jellegű paleográfiai tájékoztatót. Így érdemes lenne – adott esetben – bővebben jellemezni még egyetlen *manus* különféle megoldásait is, nehogy más scriptornak tulajdonítsuk, ami gondosabb megfigyelés után csak egyéni változatnak bizonyul. Továbbá, és ez a datált corpusok nélkül szintén nem lett volna bizonyítható, el kell fogadnunk, hogy az egyértelmű datálás és lokalizálás távolról sem minden esetben lehetséges. E kérdésben egyébként Charlotte Ziegler is ugyanerre a következtetésre jutott⁹.

Részben a datált kötetek határozták meg J. P. Gumbert 1975-ös bécsi előadásának témáját¹⁰. Kísérletének, pontosabban ötletének alapja, hogy szerinte a későközépkori írásokat nem ismerjük kielégítően, és ez a tény magyarázza a kéziratleírások támadhatóságát is, mivel a nomenclatura alkotásának lényeges jegyei hiányoznak. Javaslat merész és érdekes: képzeljünk el egy kockát és a sarkaira meghatározott kritériumok szerint kiválasztott betűket helyezzünk el. Előfordulásuk és kapcsolódásuk, gyakoriságuk vagy éppen hiányuk egy adott szempontból képes elégségesen bemutatni egy-egy paleográfiai helyzetet, földrajzi szóródást. Az ötlet, bár csak egy a sok lehetőség közül, mégis szimpatikus: fordítsuk meg a kutatások eddigi megszokott és úgy tűnik jól bevált irányát és tegyük fel, hogy a tények olyanok, amilyeneknek mi elméletben megalkotjuk. Sémáját, a képzeletbeli kockát statisztikai vonalkázásaival egyetemben, semmiképpen sem szabad túlértékelni, maga Gumbert is óv ettől; próbálkozását kutatási segédletként – munkahipotézisként – kell felfognunk, ami képes a paleográfiai és kodikológiai megismerés új útjait elénk tárni.

A magyarországi paleográfia számára is járható utat – megítélésünk szerint – Gumbert 1987-es, egyik legfrissebb kiadványa kínálja, vagy inkább, az ebből leszűrhető tanulságok. Egyszerű, fénymással sokszorosított füzetek címe: *Inventaire Illustré de Manuscrits Médiévaux* (IIMM)¹¹. Tartalmilag szélesebb körű a datált kéziratoknál, mert egy-egy teljes állományt ölel föl. Alapvető követelménye a teljességre törekvés a leírás minden rétegében a lehető legrövidebb és legegyszerűbb, tömör megfogalmazásban. Minden kéziratot egyenrangúnak tekint (kodikológiai demokrácia!), legyen szó akár a Codex Amiatinusról, vagy éppen egy középkorvégi kis imakönyv egyetlen töredékesen fennmaradt lapjáról. Ezt az egyenrangúságot nem zavarhatja a kézirat vagy a fragmentum filológiai értéke vagy értéktelensége, paleográfiai vagy művészettörténeti jelentősége, vagy akár lapjainak száma. Gumbert kísérletének mondható kiadványában minden kéziratot szigorúan egy vagy több eredeti nagyságú fénykép kísér: e tekintetben a vállalkozás elvei hasonlatosak a Codices Latini Antiquioreshez. Leírásainak tömörségét indokolja az egyes gyűjteményekben levő kéziratok nagy száma, ami gyors és minimális költséggel végzett munkát igényel. Tehát ajánlott módszere nagy állományok rövid idő alatti és a kutatás első lépéseit jelentő áttekintésére alkalmas.

Mi az, amit ezek után a nemzetközi paleográfiai tapasztalatokból mutatis mutandis hasznosíthatnánk?

A magyarországi munka Csapodi Csaba megjelenés előtti gyűjteményének feldolgozása és értékelése nélkül nem képzelhető el; ehhez természetes kiegészítés lenne az itthoni világi és egyházi könyvtárakban őrzött kódexállomány jelenleg de facto kéziratosság állapotában levő katalógusainak kiadása¹².

Gumbert fentebbi, mintegy ürügyként bemutatott illusztrált inventáriuma alapvonalaiiban megrajzolta azt a keretet, amiben a magyarországi (datált) kéziratok corpusculumát elképzelhetjük. E jegyzék összetevői a magyar eredetű datált kéziratok, a biztosan magyarországi scriptor bejegyzésével ellátott, de pontos időmegjelölést nélkülöző kódexek, valamint a tartalmi alapon magyar provenienciájú kéziratok lennének, és az ezekből levonható következtetések birtokában, pusztán az írás ismerve alapján magyarországinak minősülő kéziratok. Nem elhanyagolható függelékként a magyar nyelvemlékek szerepelnének. Alakilag a kiadvány verzója lenne a képpoldal – legalább egy, szükség szerint azonban több fényképpel eredeti nagyságban –, míg a bő és lehetőleg mindenre kiterjedő paleográfiai leírás a rectón helyezkedne el. A fényképek vagy fénymásolatok feltüntetését elengedhetetlennek ítéljük: segítségükkel remélhetjük csak egy majdani magyar írás sajátosságainak első megfogalmazását. A *Fragmeta Codicum* tapasztalatai birtokában egyelőre úgy látjuk, hogy *kizárólag* az írásra támaszkodni egy-egy töredék eredetét illetően nem tudunk. Itt és emiatt van nagy sze-

repe a zene- és liturgia-, valamint a művészettörténet képviselőivel való együttműködésünknek: e szakterületek hozzájárulása révén, több, egymástól eltérő szempontú elemzés eredményeképpen sikerül fokozatosan egyre biztosabban elhelyezni egy-egy kódextöredéket térben és időben. Természetesen a *Fragmenta-corporumok* tanulságainak levonása, mennyiségi és előfordulási kérdések elemzése és rendszerezése még előttünk álló feladat. A magyarországi eredetű kódexek aprólékos vizsgálata majdani eredményeinek a birtokában sem lehet célnünk az általános terminológiai kérdésekben állást foglalni, ehhez valószínűleg sohasem lesz elegendő mennyiségű és minőségű kódexünk. Leírásainkban azonban olyan paleográfiai meghatározásokat célszerű adni, amelyek képesek természetesen beilleszkedni az általános európai írásfejlődést reprezentáló hagyományos és mértékadó terminológiai rendszerbe. A rövid, két-három szavas szakkifejezések után az adott írástípust – jelentőségének megfelelően – átfogó és részletes paleográfiai jellemzés követheti. A fragmentumoknál ez a fajta megoldási lehetőség korlátoltabb, mint teljes kéziratok feldolgozásánál. Az így értelmezett nyitottabb és hajlékonyabb – mondhatjuk bátran: sokkal óvatosabb – terminológia alkalmazását a *Fragmenta Codicum* esztergomi kódextöredékeket leíró példáján kíséreltük meg.

A *palaeographia Hungarica* ismertetőjegyeinek összegyűjtése és regisztrálása előtt nemcsak a kódextöredékek feldolgozásánál, hanem még inkább a teljes kéziratok esetében fokozottabban figyelembe kell venni a tartalmi szempontot is, azaz, ha az adott kézirat tartalma szerint biztosan magyar használatra készült, mint liturgikus könyveink közül a pálosokéi, vagy a törvényszövegeket adó Admonti kódex, akkor ezeket biztosan magyar scriptor, vagy magyarországi scriptorium termékének kell tartanunk.¹³

Külön és egyáltalán nem elhanyagolható fejezetet érdemel a magyar nyelvű kódexek csoportja, mint biztosan magyar kezek írása. Többnyire apáca-scriptorok munkája, akik a latin littera írásában kevésbé mozogtak otthonosan – ha egyáltalán gyakorlottak voltak is a latinul írásban... –, így íráskéjük elemzésének tanulságait, feltételezésünk szerint nem tudjuk majd a latin könyvírás számára hasznosítani. Érdekes párhuzamként Karin Schneider¹⁴ német paleográfijára lehet utalni: északnémet vidékeken vizsgálva a német nyelvű 13–14. századi kéziratokat, bizonyítja, hogy ezek egyszerű használati írása csak igen kevéssé vethető össze a latin textualissal. Ez a latin textuális általában véve mindig modernebb volt, az újításokat könnyebben fogadta el és terjesztette, mint az anyanyelvű kéziratok konzervatívabb írása. A kolostori latin oklevelek folyékony kurzívjára is érvényes ez a megállapítás, ott is többségükben a modernebb betűformákat lehet felfedezni.

Mindezekhez a gondolatokhoz a kódextöredékek feldolgozása során felmerülő kérdés kényszerített minket: milyen alapon datáljuk a töredékeket, amikor ehhez a magyar paleográfiai szakirodalom javarészt hiányzik. Sem Hajnal István, sem – régi egyetemi jegyzetétől eltekintve – Mezey László nem írt rendszeres paleográfiát, bár részlettanulmányaik marandandó eredményeinek egy leendő és remélt egészbe illesztése mindenképpen elvégzendő feladat.

Hangsúlyoznunk kell, hogy nem vagyunk olyan kedvező helyzetben, mint a sok kódexszel rendelkező nyugat-európai paleográfusok és kodikológusok. Természetes, hogy Magyarországon is a paleográfia remélt eredményeinek elsősorban az adott kézirat egészének értelmezését és a középkori szellemi életben elfoglalt helyének kijelölését kell szolgálnia.

Mit remélhetünk a teljes magyarországi kódexállományt feldolgozó, bemutató corpustól? Egyértelmű választ arra a kérdésre, hogy létezik-e magyar írás a középkorban, mert ezt jelenlegi eszközeinkkel paleográfiailag kielégítően nem tudjuk részletezni, tényekkel és összehasonlító anyaggal bizonyítani. Kérdésfeltevésünkben bennfoglaltatik az a feltételezés, hogy kódexállományunkból és a biztosan meghatározott töredékekből a további munkát segítő következtetéseket le lehet vonni. A leendő corpus segítségével kell megfogalmazni azokat

az ismérveket, amelyek a magyar írást elkülönítik a nem magyartól. A területileg jellemző sajátosságokat a kötöttebb könyvírás a használati írásnál jobban reprodukálja, ezért várható, hogy az összehasonlító munka révén előtűnnek az itthoni scriptorokra, scriptoriumokra utaló egyértelmű jegyek.

JEGYZETEK

1. 1962-ben a német kéziratírók wölfenbütteli ülésén az egyik előadó a kéziratkatalogusok művészettörténeti terminológiájával kapcsolatban megállapította, hogy „eine fest definierte, chronologisch lückenlos anwendbare Folge von Benennungen, wie sie die Paläographie für die Schriftarten seit langem aufgestellt hat, steht für die entwicklungsgeschichtlichen Typen der künstlerischen Ausstattung noch nicht zur Verfügung”. H. Köllner in Zusammenarbeit mit von BORRIES, S. und KNAUS, H.: Zur kunstgeschichtlichen Terminologie in Handschriftenkatalogen. In: Zur Katalogisierung mittelalterlicher und neuerer Handschriften. Zeitschrift für Bibliothekswesen und Bibliographie. Sonderheft. Frankfurt a. M. 1963. 319.

2. BISCHOFF, B.—LIEFTINCK, G. I.—BATTELLI, G.: Nomenclature des écritures livresques du IXe au XVIe siècle. Premier colloque international de paléographie latine, Paris, 28—30 Avril 1953. (Colloques Internationaux du CNRS, Sciences Humaines IV) Paris, 1954.

3. FRENZ, TH.: Gotische Gebrauchsschriften des 15. Jahrhunderts. In: Codices Manuscripti 7, 1981, 27. (Anm. 1.: a kritikák egy részének felsorolása).

4. Les manuscrits datés, premier bilan et perspectives... Neuchâtel 1983. Paris, 1985. (Rubricae — histoire du livre et des textes — 2).

5. SPUNAR, P.: Zur Katalogreihe der datierten Handschriften. In: Codices Manuscripti 5, 1979, 114—116.

6. ZIEGLER, CH.: Aspekte zur böhmischen und österreichischen Paläographie des 15. Jahrhunderts anhand von Beispielen des Bestandes

der Stiftsbibliothek Zwettl. In: Codices Manuscripti 4, 1978, 120—130.

7. 1977-ben K. Schneider és P. Zahn között egy összeállítást a — túlnyomórészt — német katalogusokban követett írástípus elnevezésekről; példák alapján nyomon követhető a párizsi Nomenclature-ben ajánlott terminológia nagyon is kritikus „receptió”-ja (Tagung der Handschriftenbearbeiter in Bamberg vom 8. bis 10. März 1977, a Deutsche Forschungsgemeinschaft rendezésében).

8. 5. j.

9. 6. j. id. mű 121.; helytelen datálások korrigálására YATES, D.: Latin Paleography and the Dating of Late Medieval Manuscripts „by the Script”. In: Codices Manuscripti 9, 1983, 49—65.

10. GUMBERT, J. P.: Nomenklatur als Gradnetz. Ein Versuch an spätmittelalterlichen Schriftformen. In: Codices Manuscripti 1, 1975, 122—125.

11. GUMBERT, J. P.: Inventaire Illustré de Manuscrits Médiévaux, Introduction... juin 1987, Leiden 1987.; uő: Illustrated Inventory of Medieval Manuscripts in the Netherlands, Experimental Precursor 3, Leiden 1987.

12. Vízkelety András az Országos Széchényi Könyvtárban, 1940 óta szerzeményezett latin kódexek, Szelestei Nagy László pedig az egyházi gyűjteményekben őrzött kéziratok katalogizálásán dolgozik.

13. Tudatosan nem említjük most a notált liturgikus kéziratokat és a magyar notáció kérdését: ezekről Szendrei Janka és Dobszay László dolgozatai adnak fevilágosítást.

14. SCHNEIDER, K.: Gotische Schriftarten in deutscher Sprache. Wiesbaden, 1987. 165.

Gábor Sarbak: Paläographische Aspekte zur Bestimmung der Provenienz (Abriß und Programm)

Seit dem ersten großen internationalen Treffen der Paläographen und Kodikologen (Paris, 1953) werden terminologische Fragen der mittelalterlichen Schriftkunde und die hinter diesen Termini stehenden Erscheinungsformen immer wieder erörtert. Die Analyse dieser Erwägungen führte uns zu der Ansicht, daß wir bei der Beschreibung der Handschriftenfragmente in ungarischen Bibliotheken eine solche paläographische Charakterisierung der Schriftarten geben müssen, die dem Entwicklungsprozess der europäischen Schrifttradition gerecht wird. Diesen in terminologischer Hinsicht offenen Beschreibungsmodus möchten wir in unserem dritten Band anwenden, der die Fragmente der Graner (Esztergom) Sammlungen (Kathedrallbibliothek, Bibliothek des Franziskanerkonvents, Stadtbibliothek) beschreibt. Besonders die Fragmentenforschung, wobei der Bestimmung der Schriftheimat eine besondere Bedeutung zukommt, zeigte die Lücke, die das Fehlen eines paläographischen Corpus mit Schriften aus dem ungarischen Mittelalter bedeutet. Wir stellen uns ein solches Corpus etwa so vor, wie es das 1987 von J. P. Gumbert veröffentlichte „Inventaire Illustré de Manuscrits Médiévaux” (IIMM) darstellt. Die aufwändigere Veröffentlichung der Reihe „Datierete Handschriften” (Österreich, Bundesrepublik Deutschland) bzw. der „Manuscrits datés” wird bei uns kaum nachvollziehbar sein. Das ungarische Corpus sollte nicht nur die genau oder ungenau datierbaren Handschriften und Fragmente mit Namen ungarischer Schreiber abbilden und beschreiben, sondern auch jene Handschriften, die nach inhaltlichen Kriterien in Ungarn entstanden sind (z. B. liturgische Handschriften der Pauliner zum eigenen Gebrauch).